www.pertwk.com

بەشی کوردستان لە بڵاو بوونەوەی هونەرەکانی تر

ئەوەی تا ئێستا کوتوومانە رۆڵی کوردستان لەسنعەتو باقی فەننەکانی فورمی بەر لە ئیسلام بووو کە ئەو تەنیا نەخشی خەڵك لە گەشەە کردنی فەرهەنگو شارستانیەتی بە شەری نییە، ئەو کوردستانە لە هەموو بەشەکانی دیکەی مەدەنیەت، دا بەشداری چالاکانەی هەبوە، بۆ نموونە لە جورها زانستو ئەدەبدا سیمای زۆر بەرچاوی بە خەڵکی دنیا ناساندوە. ئانتیوس ئامیدیایی Antius of Amida دیاربەکری ئەمرۆ" لە بە ناوباگترین پزیشکەکانی زەمانی خۆی بوەو هەر وەك لە

(26) ابن حوقەڵ کە ئەویش لە کتیبی سەرزەمینەکانی خەلافەتی رۆژهەڵاتی.گسترنج ل 103ی وەرگرتووە.
(27) حمدالله مستەوفی لاپەرەکانی219و205، کە ئەویش هەر لە کتیبەکەی سەرەوە لاپەری142 بەولاوەی ابن بە گوگەی وەرگرتوی

ناوەندەکەی رادەردەکەوێ خەڵکی ئامێدیا دیاریەکری ئەمرۆ بوە لەم زانستەدا گەیوەتە جێگایەك کە بۆتە دوکتۆری تایبەتی دەرباری ئیمپراتووری "ژوستی نیانووس". ئەم دوکتۆرە کە بە یەکێك لە چەند پزیشکی گەورەی مێژووی پزیشکی دنیا ناسراوە، قامووسێکی لەزانستی پزیشکی و تەبابەت دا نووسیبوو کە ... باشترین لێکدانەوەی لە مەڕ نەخۆشییەکانی چاو، گوێ، زارو ددان تێدا بوەو چەند بەشێکی سەرنج راکێشی لە "گواتر"و "هاری"و زنجیرەیەك نەشتەرگەری یا جەرراحی لەوزەکان هەتا مایەسیری تێدا نووسیبوو.باکتریو کرمە وردەڵەکانی رێخۆڵەو ئالۆزیی دەزگای هازیمەی بەوردی تاریف کردبووو بەوردیو سەرنجێکی بێ وێنەو بە درێژی باسی ناسینیو عیلاجی نەخۆشیەکانی سی کردوە. کتێبی دەرسی ئەو لە بابەت دەرکو زانینی نەخۆشییەکانی ناوەکیو باتنیو عیلاجیان بە زمانەکانی "سورەیانی" ، "عەرەبی"، "عیبری" ، "لاتین" وەرگێردراوەو لە دنیای مەسیحیەت دا بە چەشنێك جێگەی خۆی کردۆتەوە کە تەنیا لە بوقراتو جالینووسو سۆرانوس بەرەژێرتر بوە. (28) (29)(30)

---

(28) =.H.garrison : History of Medecinep.132،Acastiglione: History ot Medicine. P.252

(29) ئەو پەری پیشکەوتنی بیزانس لە کۆی میژووی شارستەنیەتی ویلدۆرانت، سەردەمی ئیمان. بەرگی یەکەم ل 4تا 203

(30) لەو زەمان دا کۆنەپەرستی و جادووگەری هێدی هێدی بە دوای زیاتر بوونی رەخنە کردنی کلیسا لە زانستەکانی پزشکی دەبوە باو و بیروکە و پاوەری سەیروسە مەرە پێشان خەڵك دەدرا، بۆ نموونە دەلێن هەر ئەو ئاتیتووس ئامیدیایە دەیکوت، بۆ پێش گرتن لە حامیلە بوون، ژن دەبێ ددانێکی منداڵ لە نیزیك پاشەلی خۆی هەڵاوەسێ:
147،1، thorndike L: History of magic and Experimental scince،Himes p.95
لە مێژووی رەخنە گرانی کۆنەپەرستیو سیحرو جادوو لە زانستە تەجرەبییەکان بروانن.

ئەدەبيات لە كوردستاندا

لە بواری ئەدەبیاتدا، کوردستان زۆر دەولەمەندەو پڕە لە چیرۆکی ئەفسانەیی دنیاگیر، خەلکی ئەو خاکە لە بەرهەلکەوتەیی تایبەتی جوغرافیایی خۆی، هەر لە هەوەلی را لە ژێر بیرو ئەندێشەی خەیالانووی دا نوقم بوە، کە زۆر لەوان چوارچێوەو قەوارەی خۆیان وردەوردە لە قالبێکی ریكو پێکی داستانو ئەفسانەدا دارشتوەو بە شێوەیەکی ئەبەدیی لە بیر و خەیالی نەتەوەکانی ترو ئەو قەومانەی لە ژێر کاریگەری خۆیان دا بوون جێگەی خۆیان کردۆتەوە.[31]

لەم گەشتەدا دەتوانین بەو چیرۆکە زۆر جوانو نەمرانەی "ئافەرینشو دونیای خیلقەت"و هەلخەلەتانی حەزرەتی ئادەمو "تۆفانی نووح" کە ریشەیان بۆ سێ هەزار سال بەر لە میلادو کۆنتریش دەگەرێتەوە ئاماژە بکەینو هەر چەند بە گومانی هێندیك کەس ئەوانە دەدەنە پال قەومی تری وەك یەهوودییەکانی بابیل[32]. لێ هەموویان لە سەر ئەوەی کە سەرچاوەی ئەوانە "بین النهرین"ە قسەیان یەکە، دیاریشە کە ئەو بین النهرینە ناتوانی هیچ شوێنێك جگە لە بین النهرینی باکوور واتە (کوردستان) بێ کە بە وتەی مینۆرسکی :"مرۆڤ هیچ قەومێکی کۆنتر لە کوردان نانسێ کە لەو خاکە دا بووبن". [33]چونکە هۆکاری بەدی هێنەری ئەو چیرۆکانەش

---

(31) مەلبەندەکانی شاخاوی کە هاتووچوویان تێدا زۆر بە زەحمەتەو ئەو جێگایانەی هەلکەوتەکەیان ئاوایە خەلکەکە گیرو گرفتەکانی خویانیان بە سانایی بۆ جێ بە جێ نابێ، ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە خەلکەکەی دنیا زیاتر وەك بیرۆکەی خەیالی ببینن، لە درێژەی زەمان دا کە هۆگەلی میدیای پێوەندی گشتی بە شێوەی ئەمرۆ دەگۆرێ دانەبوە، کاریگەری گرینگو چارەنووس سازی لە سەر بیرو ئەندێشەی خەلکی ئەم شوێنانە هەبوە.

(32) رۆژهەلات لانکی شارستانیەت، مێژووی شارستانیەتی ویل دۆرانت وەرگێرانی احمدی ئارام، ل 487

(33) کورد لەروانگەی پروفیسۆر مینۆرسکییەوە، وەرگێرانی نووسەری ئەم کتێبە.

وەك كێوی جوودی = گروودی= كورتی هەر لەوێ هەلكەوتوون. هەر چەند لە وەستانەوەی كەشتی نووح و پالپشت بۆ ئەو وەستانەوە چەند كێوی تریش باس دەكرێن بەلآم كێوی كووتی یا بە زاراوەی عەرەبان جوودی لە زەنجیرە كێوەكانی "جۆلە میرگ" لە باكووری زێی گچك، زیاتر جەختی لە سەر كراوەو، لە كتێبە پیرۆزەكانی وەك تەوراتیش ئاماژە بەو كراوە. دیارە لە هەبوونی ئاسەواری زۆر لەو هەرێمە باس دەكرێ، یەك لەوان ئەوەیە كە خەتو نووسینیان بە زمانی پەهلەوی بوە بەلآم هیچی بو ئەورۆلی نەماوەتەوە. هەر چەجار جار لێرەو لەوێ لە هێندێك لە هونەرەكانی شانۆیی‌و لقەكانی كە پێوەندییان بەمەوە هەیە هێندێك نووسراوە دەست كەوتوون، بەلآم دۆزینەوەیان لە نێو كتێبو نووسراوە كۆنەكاندا كارێكی زۆر زەحمەتە، چونكە نووسراوەكانی كە پێوەندیان بەم ناوچەوە هەیە، بەشێك لە مێژوویا فەرهەنگی ولآتانی ئێران و رۆم‌و ولآتانی تری دەوروبەر بە حیساب هاتوەو بە نێوی ئەوانە، هەر بۆیە وەدوا كەوتنۆ دیتنەوەی زاناو سنعەتگەرو هۆزانەوەنەكانی كوردستان بە تایبەتی لە دنیای بەر لە ئیسلامدا و پێویستی بە توێژەرەوەی شارەزاو حەوسەلەیەكی زۆری ئەو هەیە. لە ریزی هونەرەكانی شانۆیی، لاساكردنەوەی دەنگ و حەرەكەتەكانی هونەرمەندە. ئەوانەی ئەو هونەرەیان هەبووە خاوەنی زیرەكی‌و زەوقی تایبەتی‌و بەرز بوون، ئەوانە دەچوونە نێو چینەكانی هەرە سەرووی كۆمەلگاو تەنانەت دەگەیشتنە بارەگای پادشاكان‌و دام‌و دەزگای میریش.

هەلبەت لە رابردوودا بەم جۆرە هونەرمەندانەیان كوتوە دەلقەك‌و مێژووی میللەتانیش پڕە لەو تەرزە هۆزانوانانە كە بۆ نموونە ئێمە یەك لەوان بە نێوی" مازیار" دەناسێینین كە بە هۆی لێهاتوویی یەكجار زۆری لە لای خوسرەو پەرویز شاهنشاهی ساسانی زاهنشاهی ساسانی زب بوو. ئەو كەسە كە خەلكی هەولێری كوردستانی باشوور بوە، لە قسە خۆشی‌و تەنز كوتندا دەستێكی بالآی هەبوەو بە تایبەتی دەنگی حەیواناتی جۆراوجۆری دەردێناو لە لاسایی كردنەوەی حەرەكاتی حەیوان‌و ئینساندا زۆر ماهیر بوە. مازیار لە بارەگای خوسرەو پەرویز دا پایەی

دەلقەکی هەبوەو دەلێن خوسرەو پەرویز زۆری خۆش ویستوە، بە جۆرێك کە گەورەکانی دەربار بۆ جێ بە جێ بوونی دا خاوزیەکانیان لەلای خوسرەو پەرویز دەستو داوێنی ئەو دەبوون.

بە وتەی "جاحڤ" مازیار بەینێك کەوتە بەر غەزەبو خوسرەو پەرویز بە هیچ شێوەیەك وەرینەدەگرت، هەتا رۆژێك لە کاتێك دا کە خوسرەو لە خەودا بوە لە سووچێکی کۆشك راوەستاوەو دەنگی حەیواناتی جۆراجۆر بە تایبەتی دەنگی سەگو کەری دەردێنا. شا کە ئاگای لەو راستیە نەبوو، ئەمری کرد ئەو حەیوانانە بدۆزنەوە. وەدوا کەوتنو گەرانی پارێزەرەکان لە ئاخری دا بوو بە هۆی دۆزینەوەی مازیار. کاتێك مازیار بە توورەیی لێی پرسی بۆ چ وای کردوە، ولامی داوە: ئەو رۆژەی کە شاهنشا لە من لا لووت بوو، خواش منی مەسخ کردو کردمی بەسەگو گورگو کەر... و دەستی کرد بە چاپلووسیو قسەی خۆش. مازایار ئەو قسانەی بە چەشنێك بەیان کرد کە خوسرەو پەرویز نە تەنیا لێی خۆشبوو، ئەمری کرد خەلاتیشی کەن.[34][35][36]

---

[34] کتاب التاج ، جاحڤ ، ل 165 وەگیراو لە مێژووی کۆمەلایەتی ئێران بەرگی حەوتەم ل 631

[35] روچە الصفا بەرگی 3 ل 527

[36] مازیار، بالوولی سەردەمی ساسانیان، احمد قاسم حسن، بە زمانی کوردی نووسیویەتی ل 251

www.pertwk.com

فەرهەنگ‌و شارستانیەت‌و هونەر لەکوردستانی دوای ئیسلامدا

پاش دەسلات پەیدا کردنی ئیسلام لە هەرێمە جۆراوجۆرەکانی ئاسیای رۆژئاوا (یەك لەوان کوردستان) وەك ئەر بابانی دینە جۆراوجۆرەکان‌و کردەوەی رێبەرانی سیاسی ئەم ئایینەش بە دوای حەزرەتی محمدو چوار خەلیفەی راشدین دا بوو بە هۆی ئەوە کە وردە وردە زانست‌و هونەر لە کوردستانیش بەرەو لاوازی‌و نەمان بچێ، ئەوە لە حالێکا بوە کە رێبەری پایەربەرزی ئیسلام یەکەم پێشەوای دینی بوە کە خەڵکی بۆ فێر بوونی زانست‌و فەن هان داوە‌و دەیفەرموو : الگلب العلم من المهد الی اللحد" هەر لە بێشکەوە هەتا مردن خەریکی فێر بوونی عیلم‌و زانست بە" یا "جەوهەری زانایان هاوکێشی خوێنی شەهیدانە"و "جەوهەری زانایان بەرزتر لە خوێنی شەهیدانە".(37)(38)

لە سەر هونەری میعماری‌و میعمارانی گەورە کە کوردستانیبەر لە ئیسلام بە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ناساندون پێشتر برێك دواوین‌و لە درێژەی ئەو باسەدا لە مەڕ هونەرو ئەو میعمار گەلە هونەرمەندەی کوردستانی دوای ئیسلام ئەوە زیاد دەکەین کە بە درێژایی مێژوو کوردستان ئەومیعمارانەی بە دنیا ناساندوە کە خولقێنەری ئاسەواری ئەوەندە بەرجەستەو جێ سەرنج بوون کە پاش چەند سەدە گەروەیی‌و

(37) In Ameer Ali: spirit of Islam

(38) مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران ، مرتچی راوەندی ل 175 بەرگی 2

شكۆيان ئێستاش جێگەی سەر سوڕمانەو شاگردەكانیشان كە درێژەدەری شێوە كارو سەبكی میعمارەكانی مامۆستای خۆیان بوون، لە پێشكەش كردنی شتی نوێ بە دنیا بەردەوام بوون.

احمد رۆمی لە میعمارە بە ناوبانگەكانی دوا یئیسلامە كە لە سەردەمی تەیمووریەكان دا ژیاوە. ئەو كوردێكی خەڵكی میافارقین بوە كە ناوی احمدی كوری هاشم بوە، چونكو ماوەیەكی زۆر بۆ ساز كردنی كۆشكی زۆر گەورە لە رۆم مابۆوە بە احمد رۆمی نێوبانگی دەر كردبوو. كاتێك تەیمووری لەنگ بریاری دا كە سمەرقەندی پایتەختی خۆی بكا بە جوانترین شاری دنیا، لە هەموو میعمارو هونەرمەندانی سەرتاسەری دنیا ی گێراوە كە یەك لەوانیش احمد رۆمی بوو.[39]

لێرەدا پێویستە بگوترێ ئەو شوینەوارانەی كە لە شارەكان كوردستان ماونەوە خۆیان نیشانەی پلەی بەرزی میعماری كوردستانی، بیناسەرانسەر بەردینەكانی "ئامید = دیاربەرك=" و میافارقین"و ... نموونەی ئەو تەرزەبینایانەن، یا ئاشی بە شەپۆلی مووسڵ كە لەزەمانی خۆیدا شتێكی زۆر سەرنج راكێش بوە. "ابن حوقەل" لە سەدەی دەهومی كۆچیدا لەو ئاشە دواوەو دەنووسێ: ئەو ئاشە لە قەراغ دجلە، لە سەر تەختە دارێكی جیگر توو دامەزراوە كە بە هۆی دوو زنجیر لە دووبەری چۆمەكە خراوە، بەرداشەكانی كە ئەوەندە گەورە بوون كە بە گەڕانی خۆیان دەیانتوانی رۆژێ پەنجا تۆن دان لێ بكەن.[40]

كەرەستەی پێویستی میعماریش پێ بە پێی هونەری بیناسازی، بەرەو پێش دەچوو، لە هەرێم و ناوچەكانی پێشكەوتووی تریش كەلكی لی وەردەگیرا، هەر وەك كاشی ساز كردنو سێرامیك ساز كردنی مووسڵ زۆر بە نێو بانگ بوە. لەم باباتەشەوە دەنووسن: مووسڵ ناوەندی ئامادەكردنی قابو قاچاغی سادەو بێ لوعاب بوە كە نموونە گەلی زۆر لەوان لە موزەكانی پاریس لەندەن، بەرلینو نیویورك

---

[39] ڤفرنامەی تەیمووریی شرف الدین یەزدی جوغرافیای مێژووی دنیای ئیسلام

[40] ابن حوقول، وەرگیراو لە مێژووی كۆمەڵایەتی ئێران بەرگی سێهەم ل 167

مەوجودن.[41][42] هەروەها مووسڵ ببوە ناوەندی گردبوونەوەی کرێکارانو سنعەتکارانی ماهیرو لێزان، ئەوشارە لە ریزی ئەو چەند شارە پیشەسازیو سنعەتییەی ئەوەدەوەرە بوو کە لەم ئیمتیازە بەهرەمەند بوون.[43] کاتێکیش کە شاهروخی تەیمووری بۆ دروست کردنی بازاری هەراتو خانووبەرەکانی ئەو شارە پێویستی بە بەرد تاشان هەبوو سێ وەستای لە ئامیدو میافارقین را کە بی وێنە بوون هێنا بۆ هەراتو ئەرکی ساز کردنی بازارەکەی پێ سپاردن.[44] دەبێ ئەوەش زیاد کەین کە شاری ئامیدیا = دیاربەکر کە چەند سەد سال بەر لە ئیسلام هەبوە هەموو کات بۆ جوانی و قایم و قۆلی بە نێو بانگ بوەو بینا بەردینەکانی وەك پێناسەی ئەو شارە وا بوون.

---

(41) جوغرافیای مێژووی خاکی خەلافەتی رۆژهەڵات، لسترنج

(42) مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران بەرگی سێهەم ل 85و مێژووی پیشەسازیو دەرهێنانەکانی ئەم بابەتە پیررۆکۆ، وەرگێرانی سارمی

(43) ژیانی رۆژانە لە چین دا بەر لە هێرشی مەغوول، ژاك ژێرنە، وەرگێرانی دوکتور ئیزە پەنا

(44) حافڤ ئەبروو، عبدالرزاقسەمەرقەندی، کتێبی السعد بن، وێبی السعد بن، وردراوی تورکی ئەستەمبۆلی الغ بیگو زمانی ئەو نووسین پرفیسور بارتولد P.W.Barthold وەرگێرانی محمد چاکرئۆغلوو

www.pertwk.com

ڕۆڵی کوردستان لە بڵاو بوونەوەی زانستو فەننەکانو فەرهەنگی جیهان

هەر وەك لە پێشدا ئاماژەمان پێ کرد، تەیمووری لەنگ کاتێك بۆ بەرەو پێش بردنی پایتەختەکەی "سەمەرقەند" سنعەتکارو هونەرمەندەکانی لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی رابۆ ئەو شارە بانگهێشت کرد، وێرای بانگ کرانی میعمارەکانو وەستاکاری بەشە جیاجیاکانیشی، تاقمیك لە سەنعەتکارانی کوردیش گیراو لێرە کە لەو سەردەم شارەزای کاری چەك سازی بوونو نێوبانگیان هەبوو لە شارەکانی نسیبەین، ماردین، دیاربەرك و هەولێری کە بە پێی ئەو نووسراوانەی بە دەستەوەماون باشترین تفەنگو تۆپی سەردەمی خۆیانیان لە سەمەرقەند دروست کرد.[45] بە گشتی ئەوەی کە لە نووسراوە کۆنەکان دەردەکەوێ، هەر کام لەشارەکانی گرینگی کوردستان لە بابەتێکەوە نێو بانگی هەبوە. شاری کوردنشینی "اخلاگ" کە لە شارە ناودارەکانی ئەرمەنستان لە وزەمان دا بوە، یەکێك لە ناوەندە گرینگەکانی بازرگانی ناونەتەوەیی بوە (سەدەکانی 9 و 10) هەر بەو بۆنەشەوە

[45] سەفەرنامەی کولاوەیخۆ, بالوێری ئیسپانیا لە بارەگای تەیوور, بە زمانی ئینگلیزی

خەڵكی ئەوێ زۆربەیان زمانەكانی فارسی، عەرەبیو ئەرمەنیو یونانیان دەزانی، ناصر خوسرەو لە سەفەرنامەی خۆی دا دەنوسێ: لە رێكەوتی هەشتەمی مانگی جمادی الاول 638ی كۆچی لە شاری اخلاگ كە لە سەر كوردستانە ساتو سەودا بە پارە دەكرێو "رگل"ی ئەوان سی سەت دەرهەمە. بێجگە لەوەش لە ناوچەكانی شاخاوی زاگروسی كوردستانو هەروەها لە دەوەری "گنزك" (شیزیاشیزگان) لە نیزیك مەراغە زێریسووری زۆر باش لە كانگا دیننە دەر كە بە ملقمە دەیشۆنەوە" هەروەها دەنووسێ: شاری بتلیس لە قەراغ چۆمی دجلە، لە كوردستانیش، لە بابەت بازرگانو سەوداو معاملە بە قەدرایە "اخلاگ" بە نێو بانگ بوە.[46]

شاری مووسل كە خۆی ناوەندێكی گرینگی پیشە سازیو بازرگانی ئەو رۆژگارە بوو، هێندێك تایبەتمەندی خۆی هەبوو ، لەو زەماندا كە پاكو خاوێنی زۆری سەرنج نەدەدرایە لەو شارەدا ئاوی جۆگەلەكانیان دەخستە سەر مەباڵەكانی گشتیو ماڵەكانی ناو شارو زۆر بە رارایەوە بۆ نەخۆشخانەكانی شاریشیان دەكێشا، هەتا لە بلاو بوونەوەی نەخۆشی پێشگیری بكەنو[47] ئەوە كارێك بوو كە دواتر لەشارەكانی تردا لاسایانكردەوەو تەنانەت ئەمرۆش لە هیندێك ناوچە بۆ نموونە لە شارەكانی كوردستان درێژەی هەیەو مەبالە گشتییەكان بە تایبەتی هینەكانی مزگەوتەكان بەم شێوە خاوێن رادەگرن.

مووسل هەروەها لەسەدەكانی سەرەتای ئیسلام دا یەكێك لە ناوەندەكانی سنعەتی وردو زەریف بوەو ئوستورلا بگەل، راستو گۆدارو تەرازووی زۆر چاكو دەقیقو چەكو چۆڵو بەرگی شەڕێ وەك خوودو زرێیان لە مسێك كە هەر لەوێ دەردە هێنرا دروست دەكردو لە درێژایی سەدەكانی 12 و 13 زۆر كارخانەی گەورەیان لە مووسڵ و دیاربەركر و هەولێر دامەزراند، چاوەدێرانی دەوڵەتی سی

---

[46] خاكی خەلافەتی رۆژهەلاتی نووسینی لسترنج.

[47] ابن جەبیر هەمان سەرچاوە, ابن بوتوتە

هەزار جۆر شتی جۆراو جۆرو پڕ بایەخو تایبەت بەوێ نێو دەبەن کە بە هەمە بابەت فلزی گرانقیمەت دروست دەکران.[48]

شاری موسڵ لە زەمانی سەلجووقییەکانو ئەیبوبییەکان دا دەگەڵ چەند شاری تری کوردستان وەك نسیبەینو هەرانو ئامیدیا لە دەگمەن شارەکانی دنیای ئەوکات بوون و لە بابەت جوانی و فەرهەنگەوە لە سەرەوەی هەموویان بوون.[49] ولە بواری هێندیك سنعەتی وەك موتەلاکاری. نەقاشی ورازندنەوە و ئامادە کرانی کتێبی وینە دارو ئاسەواری پربایخ و نایاب لە ریزی شارەکانی وەك نسیبەین و ماردین و میافارقینو کووفە و بەسرەو بەغدا بوە.[50] جگە لەوانەش زانکۆی موسڵ لە یەکەمین زانستگەکانی دوای ئیسلام بوە کە لە لایان خواجە نقام الملك((دەگەل)) ((نقامیە))ی بەغدا دامەزراوەو هیندیك سوقووفەشی بۆ خەرجەکەی دیاریی کردوە. کەسانیك لەو زانستگەدا دەیانتوانی بخۆینن کە سەرەتای زانستەکانیان پێشتر خویند بوو، زیاتر لە دوو هەزار خویندکار لەو زانکۆیە دەرسیان دەخوینو و بەدریژایی ژیانی نقام الملك و ماوەیەکی زۆر دوای ئەویش زانکۆی مووسڵ رەونەقێکی زۆری هەبوە.[51]

لە شارەکانی تری کوردستان کە لە بواری تێکنیکی زەمانی خۆیەوە و خزمەتەکانی بۆ بەرەو پێش بردنی زانستی فەننی جیگەی سەرنج بوون شاری نسیبەین کە لە زەمانی ئەشکانییەکان و ساسانییەکان و لەو کات دا کە لە زۆر شۆین جیگەو بیرۆکەیەك بۆ ساز کردنی خویندنگەی زانستی غەیرە ئایینی نەبووە، ئەو شارە خویندنگەی زۆر تەیاری هەبوە و زۆر کتێبی بنەرەتی زانست و فەلسەفەی لی کوتراوەتەوە کە زۆربەیان بە زمانی سورەییانی بوون و زاناکانی ویندرێ زۆر بە باشی

---

(48) ژیانی رۆژانەی موسلمانیان لە سەدەکانی ناوەراستدا، دوکتور مەزاهیریو هورموزنامە لە نووسینی مامۆستا پووردادو میژووی کۆمەلایەتی ئێران هی مرتچی راوەندی بەرگی سێهەم ل 53 بە دواوە.

(49) Thompson .j.W:Economic and Social History. P.391 و Arnold: Preaching p.91
و روحی ئیسلام ئەمیر علی کە ئەویش لە بەرگی 11ی لە سەردەمی ئیمانی میژووی شارستانیەت"یویلد دۆرانتی وەرگرتوە.

(50) میژووی هۆزانوانان، سیرو ویلیام ئورین، وەرگێرانی احمد سوپیهری خۆراسانی وزەکی محمد حسن لە کتیبی سنعەتەکانی ئیرانی دوای ئیسلام و رێنوینی سنعەتەکانی ئێرانی و شارەکانی هونەری ئیران، نووسینی((پوپ)) وەرگێڕانی دوکتور پەرویزی ناتڵ خانلەری.

(51) تجارب السلف (تەجرەبەکانی پیشینیان) ولی کۆلینەوەی ماموستا سعید نەفیسی لە گوڤاری میهردا.

ئەو کتێبانەیان دەپاراستو ببوە ناوەندی زیاد کردن و بلاو کردنەوەی کتیبەکانی زانستیو فەلسەفی.[52]

خەلك لە شارەکانی کوردستان بەو خویندنگایانەیان دەکوت((ئیسکۆڵ))ئەوە نێوێکە کە ئەمرۆ ئینگلیسی زمانەکان لە هەموو دنیا دا بۆ خویندنگەوەکە بە کاری دینو بە مەدەرسە دەلێن ئیسکول. لە روانگەی نووسەری ئەم کتێبەوە بۆیەکەم جار خویندنگە دروست کران بەم شیوە کە باس کرا لێرە را دا کەوتوە و لێرەوە بۆ شوینەکانی تر،یەك لەوان ئینگلستان گویزراوەتەوە. لەو شوینانەدا سەرنج دەرا بە زانستی غەیرە ئایینی وەك وانەکانی نەحو،بەیانو مەعان فەلسەفەو پزشکی، موسیقیو بیرکاریو نجووم دەکوترایەوە و لە لایەن ئەفلاتوونییە نۆییەکانەوە سەرنج بە فێرکرانی زانستی پزیشکی دەدرا کە تایبەت بە نووسراوەکانی بوقراگ و جالینووس[53][54] بوون.

تاقمیك لە ئێرانییە زاناکان بو یەکەم جار لە رەهاو نسیبەین بە کەلك وەرگرتن لە عەقلانیەت و ئیبتکاری خەلکی کوردستان[55] دەستیان کرد بە دامەزراندنی هێندێك خویندنگە بەو مەبەستە کە لە زانیاری و زانستی خەلکی ئەو ناوچە بەهرە وەرگرن ولە وانە دەکریٚ زانایانی وەك پولصی ئێرانی، ئاکاسیوس بارسوما کە دە گەڵ زانست و زانیاری یۆنانی هەر لەو مەدەرسانە دا ئاشنا ببوون نێو بەرین کە لە شوینگەلی جیاجیا دەستیان دایە دامەزراندنی ناوەندی پەروەردە کردنو ڕاهینانی گرینگ و بۆ ڕەواجی زانست و زانیارییەکانی ئەو سەردەم زۆریان هەوڵ داو بۆ دەرس کوتنەوە لە زانایانی خویندنگەکانی نسیبەینو ئامیدیا و رەهاو حەررانیش کەلکیان وەرگرت، بۆ نموونە لە گوندی شاپوور(جندی شاپور) کە هەر لە سەرتاوە ببوو بە ناوەندیکی زانستی و وەرگیرانی زۆر لە کتیبەکانی زانایانی یۆنانیو هیندی لە بوارەە

---

(52) سەردەمی ئیمان،بەشی دووهەم، شارستانیەتی ئێسلامی، مێژووی شارستانیەت، وەرگیرانی ابوالقاسم پایندە ل7تا 146و دواتر

(53) مێژووی ئەدەبی ئێران، ئیدوارد براون، بەرگی یەکەم، وەرگێرانی علی پاشا صالح

(54) مێژووی زانستەکانی هزری لە شارستانیەتی ئیسلامیدا نووسینی دوکتور زەبیحالله صفا

(55) مێژووی زانستەکانی هزری شارستانیەتی ئیسلامی

جۆراوجۆرەكان دا بە زمانی پەهلـەوی و سـەركەوتنی زۆریـش لـەم بـوارەدا وەدەسـت هینا. لەم ناوەند زانستییەدا بە هاندانی شاپوور و خوسرەوی یەكەم و ئەوئەوشیروان، زۆرێك لە حەكیمانو پزشكانی پلـە بـەرزی ئێرانـی و یۆنـانیو هینـدی كۆ بوونـەوە و خــەریكی چارســەری نەخوشــانو موتــالای پزشــكی بــوون.[56][57] دوای هێرشــی عەرەبانیش، زانكۆی پزشكی گوندی شـاپوور پلـەو پایـەی خـۆی هـەر پاراسـت و لـە سالی 148ی كوچی كە نەخۆشی خەلیفە(مەنسوور دەوانقی) بە هـۆی "جـورجیس" عیلاج كرا، دیسانیش پایەی چوە سەرتر. . بەڵام لە سـەدەی سـیهەمی كوچـی دا كـە بەغدا لە بواری زانستییەوە زۆر بەرەو پیش چوو بوو بە هۆی ئـەوە كـە پایـەو بـایخی جوندی شاپوور بێتە خوار.[58] دوای ئیسلام لە خویندنگەكانی نسیبەین ئەو كتیبانەی بــە زمــانی ســورِەیانیوپەهلەوی بــوون لــە لایــان كەســانیكی وەك ابــن المقفــع و كورەكەیــەوە وەرگێردرانــە ســەر زمــانی عــەربی لــەم ریگــەوە خــەلكی ئــەم شــارە كوردنیشـینە توانیویانـە كاریگـەری مەعنـەوی و ئـەخلاقی خۆیـان لـە شارسـتانیەتو فەرهەنگی دنیا نیشان بدەن.

لە شارەكانی تری كوردستان كە كاریگەرییان لە فەرهەنگو زانستی دنیا دا هەبوە و پێشتریش ئامـاژەمـان پـی كـردوە." حـەرران"ە. مرتچـی راوەنـدی دەنووسـیٚ: ئـەو شارە كە راستیدا شاری مورتە دان بوو، زۆر بەی خەلكەكەی لە فیرقەی صائبی بـوون و لە هەر شوێنیك كە سەرنج بە زانستەكانی نائاینی دەدرا بـە و ناوەیـان نێـو دەبـرد، ببووە ناوەندێكی زانستیو كۆ زانایـەكی ئاشـنا دە گـەڵ هەیئـەتو نجـوومو ئـەخلاقی

---

[56] دیسان پیوستە بكوتری ئەو شارانە كە ئیمە بە شارەكانی كوردستاننیان باس دەكەین و لە سەر كوردستانیش لە كتێبگەل جۆراجۆردا بە هیٚ ئێران یا رۆمیان ناو دەبردن و ئێمە بۆ دیاری كردنی ئەو خاكەو فەهەنگو زانستەكانی بە نێوی راستی خۆی دەیهێنن، ئەەش زیاد دەكەین كە ئەم شارانە هەر لە سەرەتای مێژوودا بیٚ پسانەوە كورد نشین بوون.

[57] مێژووی كۆمەلایەتی ئیران، بەرگی سیهەم،ل 225

[58] مێژووی كۆمەلایەتی ئیران، مرتچی راوەندی، بەرگی سیهەم ل 225 بەدوا، لێرەدا دەبیٚ ئەوە بیژین كە یەكیك لە دەلیلەكانی پەیوەست بوونی كوردەكانو ئێرانییەكان زمانی ئەوانە ووەك بیسنی وشەی ((گوند)) لە زمانی پەهلەوی دا بە واتای ئاوەدانی هاتوە كە لە كوردی ئەمرۆش دا هەر بەو مانایە هاتوەو بەدیٚ دەلێن گوند.

www.pertwk.com

خرپبوونەوە.[59] لێرەدا پێوستە بکوترێ لە دوای بە رەسمی ناسینی دینی مەسیح لە لایەن ئیمپراتووری رۆم، زۆری هەوڵدا کە حەررانییەکان لە باوەری خۆیان وەرگیرێو بیان هێنیتە سەر دینی مەسیح، بەڵام ئەوان بە توندی راوەستان، بە شێوەیەك کە رۆمییەکان حەررانیان بە شاری بوت پەرستان نێو دێر کرد، بەڵام لە پێوەندی وشەی صابئین دەگەڵ خەلکی شار دەبێ بلێین لە زەمانی حوکمرانی عەبباسییەکان دا زانایانی ئەو شارە کە بە توندی خەریکی وەرگێران و پەروەردە کردن و بە عەرەب کردنی کتێبە یونانییەکان بوون. تا کاتی حوکمداریی مەئموون و زۆر بەراحەتی ولە ئاسایشی تەواو دا دەژیان، بەڵام کاتێك مەئموون بە مەبەستی چوون بۆ شاری مەشهەد بەو شارەدا تیپەری‌و لە بێ موبلاتی خەلکی شار بە ئایینەکان ئاگادار بوو، هەرە شە سالی کردن‌وکوتی: ئەگەر تا گەرانەوەم بۆ ئەو شارە ملّ بۆ یەکیك لەو دوو مەرجەی بۆتان دادەنیم رانەکێشن هەمووتان دەکووژم![60] ئەو دو مەرجەش بریتیی لە: یادێنە سەر دینی ئیسلام یا یەکیك لەو دینانەی کەئیسلام بە رەسمیان دەناسێ قبوولّ بکەین پیرێکی خاوەن زانستی ئەو شارە کە پەی بەرادەی ژهراوی بوونی بیری مەئموون و هەلّەی ئەو بردبوو،بە هاو شارییەکانی خوی پیشنیار کرد کاتیك خەلیفەی گەراوە. پیێ بلّین کە ئیمە((صابی))ین‌و ئەو مەزە بە لە قورئانی پیروز دا باسی کراوە. خەلکیش ئەو پیشنیارەیان قبوولّ کرد. بەلاّم مەئموون بەر لە گەرانەوە بۆ حەرران مردو مۆرکی((صابئین)) لە سەر خەلکی ئەو شارە مایەوە.[61][62] حەرران لە

---

[59] مێژووی زانستەکانی عەقلی، دوکتور زبیح اللەصفاو و مێژووی کۆمەلایەتی

[60] هەمان سەرچاوەی پیشوو

[61] فەرهەنگ یا"وشەنامە"ی مێژوویی جوغرافیای عەمید، نووسینی حەسەن عەمید ل 561

[62] صابئینی یا صابئە نێوی گروپیکی ئاینییە کە بەبوت پەرستو موشریك دەناسرێن و هیندێك کەسیش ئەو بەشیك لە بەینی جوولەکەو مەسیحیان دادەنێن و ئاداب‌و رەسمی ئەوا نیش تیکەلاوێکە لە پەهوودیگەری و مەسیحیەت.باوەری صابئینی لە کەلدەی کۆن دا هاتۆتە وجوودو، دوو فرقە بەو نیوە بەناوبانگن. یەکیان صابئینی راستن کە ماندائیان و موغتەسیلەشیان پێ کوتون و زۆربەی کات خەریکی ئادابیشوستن بوون، هەر ئەوانەن کە لەکە لدەسەریان هەلداوە. تاقمی دیکەیان ئەوانە بوون کە لە زەمانی مەئموون دا بۆنەجات دانی خۆیان لە کوژران. خۆیان بە فیرقەی صابئین ناساندوە. زانا گەلی زۆر لە حەرران هەلکەوتوون کە زانستەکانی یۆنانیان فێری موسلمانان کردوە.

www.pertwk.com

زۆر كۆنەوە پێشنیەی ناوەندیەتی زانستی هەبوو، هەروەك لە زەمانی ئەسكەندەری مەقدوونی دا یونانییەكان پێیان دەكوت:"ئالنوپولیس" هلنوپۆلیس"هەروەها((هاران)) یشی پێ دەوترا[63]. دوای ئیسلامیش هەروەك باسكرا تیكۆشانی زانستیو فەرهەنگی زۆر بەرچاوی هەبوە. شاری"رقەش" لە جزیرەی((كوردستانی سووریە)) لەو شارانە یەكە لە كوردستان دا هەلكەوتەیەكی میژوویی و فەرهەنگی گرینگی هەیە. ئەو شارە لە قەراغی رۆژئاوای چۆمی فورات هەلكەوتوە و لە زەمانی هارون الرشیدی گەورە خەلیفەی عەبباسیدا هاوینە هەواری رەسمی ئەو بوە ولێی ماوەتەوە.

ئەبۆ عبداله تەبانی "317هەتا236"ی كۆچی كە دەبێتە"929هەتا850"ی زایینی كە لە ئوورپا بە ئەلبەتیوسalbatiynus بە نیوبانگە لە زانایان و داهێنەرانی گەورەی زانستی بیركاری و هەیئەتەو لە كوردەكانی شاری رقەیە. ئەو كەسیكە كە زانستی ژمیریاری "میلپات" ی لە سەردەمی "هیپار خۆیو بگلمیوس" زۆر بەرەو پیشتر بردوەو لە میلپات لە جێی چوار گوش یا (مربعات) بۆحەللی مەسەلان دەكار هێناوەو " جەیبیزاویە"ی لە جیاتی قەوسی "هیپارخۆی" یۆنانی هێناوە. هەر ئەو زاتە بوو كە لە حیسێبی میلپات نیسبەتەكانی تا رادەیەكی زۆر بەم شێوەیە رێك خست كە ئەمرۆ كەلكی لێ وەردەگیرێو دەكاردێ.[64][65]

تەبانی لە زانستی هەیئەت دا لە فرغانیش بە نێوبانگ ترەو ماوەی چلو یەك سالْ لە كاری رێك خستنی ئەو رەسەدانەی كە لە بابەت لێ وردبوونەوەو سەرنج دان نێو بانگی دەركردبوو كاتی سەرف كردو لە ئاكام دا بەوە گەیشت كە بە شێوەیەكی سەر سورِ هێنەر لەگەلْ ئاكامەكانی رۆژگاری ئێمە نیزیكە, یەك لەوان رەوتی ئیعتدالەین

ماندائییەكان كتێبێكی تایبەتی خۆیان هەیە بە نێوی "سیدرلربا Sidra- Rebba" یا "گینزە Ginza" كە بە زمانی ئارامی نووسراوە لە شوشتەرو دیز فوولیش هیندیك لە وانە دەژین كە صبی یا صابیان پی دەگوترا لە رابردوو دا زۆر بوون و وردە وردە كەم بوونەوە لە عیراقی عەرەبیش هیندیك هەن كە كورِان خەتەنە ناكەنول ژنێك زیاتر ناهێنن هەر وەك كاتۆلیكیەكان تەلاَقدان بی ئیزنی حاكمو حوكمی ئەو بە جایز نانزانن, زۆریان ئاوی جاری خۆش دەوێو ریو رەسمی ئائینی خۆشیان لە قەراخ ئاوی رەوان بەئەنجام دەگەیەنن.

[63] هەر ئەو سەرچاوانەی پێشوو بە بروای نووسەری ئەم كتێبە تەنیا كوتنی ح بە ھ بۆتە هۆی سازبوونی وشەی "هاران"

[64] F.T.Carter:The invention of printing in china introduction, p 85

[65] Barnes economic History, p,113

(اعتدالین له ساڵ دا 54/5 دەرەجه و مەیلی ئیستوای فەلەکی 23/55 دەرەجەی دیاری کردبوو.[66] هەیئەتناسان لە راگەیشتن بە کاری رەسەدی ئەستیرەکانی عاسمانیو نووسینیان,و هەر وەها لێ کۆلینەوەی هەیئەتی بگلمیوسو موتالا لە سەر پەڵەکانی رۆژ لە زەمانی مەئموونی عەبباسیداو, بە مستۆگەر زانینی خربوونی گۆی زەوی, دۆزینەوەو ئەندازە گرتنی دەرەجەی جوغرافیایی بە هۆی رەسەد کردنی خورەتاو لە " سەنجار = ژەنگار" یەکێك لە شارۆچکەکانی کوردستان بە کەڵك وەرگرتن لە روانگەی "تەبانی"[67] لە گەورە زانایانی تری کوردستان دەتوانین لە ابن واچح (احمد بن یعقوب)ی جوغراف زان یاد بکەین کە لە ساڵی 248ی کۆچیدا وەفاتی کردوە, ئەو کە خەڵکی (اخلاگ), لە کوردستانی ناوەندییە, نووسراوەکانی لە بواری جوغرافیا دا بایخو گرینگێکی زۆریان بوە. لەکتێبەکانی ئەو دەتوانین اخبار الامم السالحه, اسماو البلدان, التاریخ الکبیر, مشاکله الناس لزمانهم نێو بەرین کە تاقمیك بە هەڵە ئەویان بە هەرمەنیو خەڵکی ئەرمەنستان لە قەڵەم داوە.[68]

لە زانستی (نەحو)یش دا یەکێك لە زاناکانی کورد کە خەڵکی شارەزوور بوە, ناوداری زەمانی خۆی بوە. ئەو کە ناوی "بشکست Bosh-kast" بوە لە ئاخریەکانی سەدەی یەکەمی کۆچی دا ژیاوەو هەر لە سەرتای لاوەتیەوە وەدوای فێربوونی زانست لە لای مامۆستایانی پلە یەك کەوتوەو چۆتە مەدینەی منەوەرەو لە وێ خەریکی کوتنەوەی دەرسی نەحو بوە.

ناوبراو لە راپەرینی "خوارج" بە رێبەری " ابوهەمزە" دا چالاکانە بەشدار بووەو لە ئاکامدا مریدانی مەروان ئەویان گرتوەو کوشتویانە.

---

[66] Sarton.i.602 و سەردەمی ئیمان بەرگی دووهەم شارستانیەتی ئیسلامی لە کۆی مێژووی شارستانیەت، ویل دوراست، وەرگێرانی ابولقاسم پاینده

[67] Arnold and Gucl Laume: De Vaux 11.396 وەرگیراو لە مێژووی شارستانیەت، ویلدورانت شارستانیەتی ئیسلامی

[68] فەرهەنگی مێژوو و جوغرافیای عمید, مێژووی کۆمەلایەتی ئێران, مرتچی راوەندی, بەرگی سێهەم, ل 220, مێژووی ئەدەبیاتی ئیدوارد براون, وەرگێرانی علی پاشا صالح

بە پێی ئەوەی کە بە ناوی زانستەکانی عەقلیش لە مێژووی شارستانیەتی ئیسلامی دا دەبینین بەرهەمی تێکەڵ بوونی زانیاری و ئاسەواری زانستی چەند قەومو تێکەڵاوی شارستانیەتی یۆنانی و ئێرانی و عەرەبی و هیندینو لەم بابەتەوە لە هەمووان زیاتر تاقمیك لە وەرگێڕانو کۆیرەرەوانی مەسیحیو صابئی لە خەلکی حەڕرانی کوردستان و هیندی وقیبتی بەشدار بوون کە دەکری بە داهینەرانی زانستە

عەقلییەکانیان بزانین. (69)

کوردستان بیجگەلە زانایانی ناوبراوی سەرەوە "لیکولەرەوە و زانایانی زۆری بە کومەڵگای مروڤایەتی ناساندوە کە هەر کام لەوان بۆ خۆیان پلەو دەرەجەیەکی بەرزیان هەبوە و کەسانیکی وەك ئەبو حەنیفەی دینوەری و ئامێدیو ئیسحاق مووسڵی وابن قەتیبەی دینوەری لە شارەکانی کوردستانی عیراقو ئێران لە بەشی پسپۆری خۆیان دا بی وێنە بوون.ئاسەواری بەجێ ماوی ئەو نووسراوانەی ئامارەیان پێ کراوە کە بە داخەوە نەماون هەموو پێنشاندەری دێرێنە بوونی فەرهەنگو شارستانیەتی کوردستانو هەلکەوتەی شازو دەگمەنی ئەو خاکەیە.

ئیمپراتووری ڕۆم(هیراکلیوس) لە زەمانی هێرشی خۆیدا بۆ سەر ئێران وێڕای سەرکەوتنەکانی ئامارە بە گرتنی "گنزك" لە دەورو بەری تکاب لە سالی623ی زائینی دەکاو دەڵی! ...دوای گنزك بەرەو باشووری گۆلی ورمێ ڕۆیشتم ولە سالی 624خاکی ئەو دەورەم گرت..."زیاد دەکا و دەڵی لەم دەوەرەدا عیبادە تگایەکی پاشایانم دیت کە وەك"ئەیا صوفیەی" ڕۆم ساز کرا بوو.هەیکلەلی هورمزو وێنەی خوسرەوی لە حالیك دا کە لە سەر تەختی پاشایی دانیشتبوو لە میچ کێشرابۆوە. هەر وەها وێنەی ڕۆژو مانگێ ئەستێران دەگەڵ ئەوبوت پەرستانەی کە وەك خوادەیانپەرستن لە میچی ئەو عیبادەتگایە دا کێشرابوونو فرشتە گەلی موقەڕەب .

---

(69) Thomr son sis .E.M: Intsoducion Gseek and Tatin palaecyaphy ناسینو خوێندنەوەی خەت و نووسراوەکانی دێرینی یۆنانی ولاتینی نووسینی ای . ام تامپسۆن.

واته "ئیمشاسپندان" یشیان له تەنیشت کێشابوونەوە کە گۆچانیان بەدەستەوە بوون " له دوای ئەو مەتلەبەدا زیاد کراوە کە دەزگایەکی میکانیکیان بۆ باراندنی باران و ئامرازیکیان ئامادە کردبوو کە دەنگی لە گوێن دەنگی هەورەتریشقەی لێ دەهات, ئەو دەزگایەکە رۆمییەکان سەریان لی دەرنەچوە, لە راستیدا سەعاتێکی گەورە بوە کە ئەدگاری عاسمانی تێدا دەنواند.[70]

بەرێز مرتچی راوەندی وێرای باس لە سەر ئەو مەسەلەی لە سەرەوە لێی دواین, هیچ ئاماژەیەکی بە کتێبو نوسەرێك نەکردوە کە ئەو شتەی نووسیوە, هەر بەو چەشنەی نووسیوە کە ئێمە هێناومانە. بەڵام لە باشووری گۆلی چیچست (ورمێ) کە محالی شارویران"ی پی دەگوترێ, شارەکانی مەهابادو بۆکانو نەغەدەو میاندوئاوو لە ئاخریشدا سەقزو سەردەشت لە کوردستانی ئێران ئەمرۆکەیەو بە کوردستانی موکری دەناسرێ، هەڵکەوتوون. تەپکی حەسەنلوو, ناوچەی دێرینی " باستانی" زێوەکە شاکاری زۆری رابردوویان لێ دۆزریوەتەوە لەو دەوەرەدان. بە سەرنج دان بەو شوێنەی کە هیراکلیوس دیاری کردوە (باشووری گۆلی ورمێ) نووسەری کتێب پاش لێ پرسینەوەیەکی زۆر بەم ئاکامە گەیشت کە ئەو عیبادەتگایە لە شاری"داریاز یا دارياس"بوە کە ئێستا لە پێنج کیلومتری مەهابادەو وێرانەکانی لە گوندێك هەر بەم ناوە "درياز Dsyas" هەلکەوتوە. لە بەر ئەووەی هیچ توێژینەوەیەك لەو وێرانەکانی ئەو شارە دیرینە (باستانییە) نەکراوە ئاسەوارێکی لێ دەست نەکوتوەو لە ژێر هەرد داماوەتەوە, ئەو ناوچەیەش هەر بەو بۆنەوە بە "شاروێران shar-veran" نێو دێر کراوە.

بە لە بەر چاو گرتنی ئەوەی کە جگە لە تەختی سولیمان هەڵکەوتوو لە نێوان میاندئاوو تکابو بۆکان کە لەو زەماندا لە سەر "گنزگ" بوە, شوێنەواری شارێکی دێرین نابیندرێ کە ئەو هەلو مەرجەی تێدابێو بە پێ داگرتنی هیراکلیوس لە سەر

---

(70) مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران, بەرگی سیهەم, ل 202و بەرگی حەوتەم ل 572

و - پیرانشاریش کە جاران گوندێك بوە بە ناوی "خانێ" ئێستا بۆتە شار, هەر لە سەر ئەو ناوچەی موکریانە

باشووری گۆلی ورمێ, تەنیا داریاز یا درياز دەتوانێ ئەو عیبادەتگایەی تێدا بووبێ و وجوودی موغبەرەی "فەقرەقا Fagh Ragha" ش کە بەرانبەریەتی دەتوانێ جۆرێك ددان پێداهێنان بە بوونی عیبادتگای سولتانەکانی ئاماژە پیکراو لە لایەن هیراکلیوس بێ،[71] واتە دەتوانین بلێین عیبادەتگایەکی ئاواتە نیا لەو شارە باستانییە بووبێ کە بە داخەوە بە تەواوی کەوتۆتە ژێر خاکو هیچ چەشنە توێژینەوەیەکیشی لە لایەن دێرینە ناسانەوە لە سەر نەکراوە تا شوێنەواری رابردووی ئەو شوێنەمان بۆ دەربخا. دیارە شوێنەواری ئاوا لە کوردستان زۆرەو هەر کام زیندوو کەرەوەی بەشێك لە مێژووی خەڵکی ئەو هەرێمەیە, هەر وەك کۆنترین تاقی ناڵی شکل لە سەنعەتی میعماری دێرین کە لە سەدەی دووهەمی بەر لە میلاد لە هیندوستان ساز کراوە بۆ کوردستان گوێزراوەتەوەو لە تاقی کلیسای نسیبەبن لە کوردستان کەڵکی لێ وەرگیراوەو چلۆنایەتی هێنانەکەشی خۆی مێژووەکە.[72] کوردستان لە هێندیك سەنعەت دا داهێنەر بوە, یەك لەوان ساز کردنی فەرشێکی تایبەت بوو کە لە شارەکانی ئامید یاو نسیبەین و میافارقینو دەوروبەری هەولێرو مووسڵو کەرکوك دروست دەکرا. ئەو فەرشانەیان گولدۆزی دەکرد, هەر چەند دوایە دروست کردنی ئەو فەرشانە لە شوێنەکانی دیکەی وەك رۆژهەڵاتی ئێرانیش گوێزرایەوە و بوو بە باو بەڵام داهێنەرەکانی ئەو شارانە بوون کە لە سەرەوە ئاماژەمان پی کردن بە تایبەتی ئەو جۆرانەی کە خوری وشتر یا جۆرێك لە بزن واتە بزنە مەرەز ساز دەکرانو ئێستاش ئەو جۆرە پەشمە هەر بە مەرەز "Maraz" نێو دەبرێو خوازیاری یەکجار زۆر بوو. ئانتیوس کە چاوی بە کارگەکانی فەرش چنینی ئامیدیاو چەند شاری تری کوردستان کەوتوە دەنووسێ:

---

(71) بۆ زانیاری زیاتر لە ناحیە ناسی کوردستانی موکری, نووسینی حبیب الله تابانی بڕوانە

(72) سەردەمی ئیمان لە کۆی مێژووی شارستانیەت, بەشی دووهەمی مەدەنیەتی ئیسلامی, وەرگێرانی ابوالقاسم پاینده, لاپەرەکانی 31 تا 130

"کارگەکانی فەرش بە زۆری لە گوندەکاندا دەندرین‌و کرێکارەکانیش زیاتر ژن‌و مندالی کەم تەمەنن کە بە جل‌و بەرگی رەنگاورەنگی خۆیانەوە لەبەرانبەر تەونبەستەکاندا دیمەنێکی جوانیان هەیە. کاری قالی چنین چاوەدێری وەستایەك دا بەرێوە دەچی کە بە لەحنێکی خۆش کاری هەر کام لە کرێکارەکان رادەگەێنێ, کاری ئەو کرێکارانەو تەنانەت هی مندالّەکانیش لە بواری شارەزایی‌و تەردەستییەوە سەر سورهێنەرە. ئەو چەشنە فەرشانە دەگەلّ قالییەکانی کرمان‌و ئیسفەهان کە لە باشترین جۆری فەرشن بەرانبەر دێنەوە.[73] پارچە زەرییەکان و بە قولاپەدرواوی ئەو ناوچەش لە ریزی باشترین چەشنی پارچەکانی دنیا بوون. کلاویخولە سەفەرنامەی خۆی دا بە درێژی لەم بارەوە نووسییەتی.[74][75]

سەر باقی هەموو ئەو مەتلەبانەی کە سەبارەت بە شارەکانی کوردستان لە سەدەکانی یەکەم تا شەشەم‌و حەوتەمی کۆچی، کوردستان بە هۆی هەلّکەوتەی تایبەت‌و حوکمرانە دلّسۆزەکانی کە هەیبووە, زۆربەی کات حاشارگەی زانانیان‌و گەنجینەیەك بوە بۆ لێ کۆلەرەوەکان‌و ئەهلی موتالاّ, هەر وەك یاقووتی حەمەوی کە بە نێوی (شێخ شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت الحموی) بە نێو بانگە , لە خێوە کەو تەبەر هێرشی مەغوولەکان کە پەلامار دان بۆ سەر ئێرانیان دەست پێ کرد بوو, کەم مابوو بە دیل بگیرێ‌و بێتە کوشتن کە بە پەشۆکاوی‌و بێ جل‌و بەرگ بەلاّم بە کتێبەکانییەوە رای کرد. چونکە نێوو نێو بانگی ناوەندی زانستی کوردستان بیستبوو هاتە ئەو دەوەرەو رووی کردە شاری مووسلّ‌و لەو پەری هەژاری دا پەنای بۆ زانستگەی مووسلّ بردو لەوێ خەریکی پاکنووس کردنی کتێبی خۆی (معجم البلدان) بوو کە فەرهنگێکی درێژی جوغرافیایی‌و کۆ کایەك لە زانیارییەکان لە مەڕ

---

[73] ژیانی رۆژانەی موسلمانان لە سەدەکانی نێوەراست دا, دوکتور مەزاهیری, کە لە لاپەرەکانی 9 تا 188ی مێژووی کۆمەلاّیەتی ئێرانی وەرگرتوە.

[74] سەفەرنامەی کلاویخۆ, وەرگیرانی مسعودی رەجەب نیا لە ل 241 بە دوا

[75] سەرەتای ابن خلدون بەرگی 1 ل 528 بە دوا

مەسەلەکانی نجوومی, زانستەکانی سروشتو دێرینە ناسیو جوغرافیای مرۆڤی و مێژوویی بوو هەر لەوێش تەواوی کرد. [76] [77]